
УДК 655.5

Н. І. ЧЕРНИШ

**ПРО ПОСТОРІНКОВІ
ЗАУВАЖЕННЯ РЕДАКТОРА**

(на матеріалах редакторської роботи М. П. Бажана)

Важливою, а інколи й основною формою роботи редактора над рукописом є посторінкові зауваження, що активізують автора, чітко, коротко, однак конкретно й переконливо пояснюють помічений недолік, «сигналізують» про виявлену помилку. Вивчення досвіду видатних редакторів минулого (В. Г. Короленка, І. Я. Франка, О. М. Горького) свідчить, якої уваги вони надавали у своїй роботі посторінковим зауваженням, прагнучи вмотивованості, точності, ясності викладу авторської думки. Є. В. Ланда, досліджуючи редакторську діяльність видатного ро-

сійського поета О. О. Блока, зазначає, що, обмежуючи себе вузькими рамками лише редакторської правки, неможливо зрозуміти редакторський почерк великого поета [8]. У теоретичних розробках при дослідженні діяльності видатних редакторів розглядається в основному зміст посторінкових зауважень [1, 2, 9, 10, 11, 12, 13], хоч О. В. Шлюпер [16] торкається і деяких аспектів структури та стилю посторінкових зауважень редактора.

На наш погляд, найбільш яскраво значення посторінкових зауважень виявляється при редагуванні художньої літератури, де важлива індивідуальність авторського стилю. Однак не менш, а іноді й більш виразно значення посторінкових зауважень виявляється при редагуванні енциклопедичної літератури. Тут особливо важлива роль редактора як порадирика автора. Разом з цим в енциклопедичній літературі редактор більше, ніж будь-де, позбавлений можливості знати предмет настільки досконало, щоб замінити автора. Можливо, саме через це робота у енциклопедичному видавництві вимагає редакторів особливого типу, які не обмежуються звичайною підготовкою рукопису, тобто його правкою, а за допомогою посторінкових зауважень суттєво впливають на добір матеріалу.

У статті зроблено спробу дослідження посторінкових редакторських зауважень Головного редактора Української Радянської енциклопедії (УРЕ) акад. М. П. Бажана. При підготовці видання він прочитав усі 50 тис. статей [4]. На полях оригіналів енциклопедичних матеріалів збереглися зауваження, які дають змогу виявити деякі особливості редакторського аналізу й осмислення тексту, простежити за взаєминими редактора й автора.

Аналіз дає змогу поділити їх (за метою і структурою, що, як правило, корелюють) на декілька груп:

оцінки;

оцінки-рекомендації;

запитання, що програмують вклад (здебільшого пропозиції щодо удосконалення фактичного матеріалу);

своєрідний діалог з автором;

безпосередні категоричні вимоги виправити недоліки (переважно ідеологічного характеру);

іронічні зауваження з приводу грубих помилок).

Найбільш цікаві *оціночні* зауваження М. П. Бажана, що стосуються ідейно-тематичного аспекту викладеного автором матеріалу, його структури. Зокрема такі: «Нема продуманості в описі творчості художників — випадковість, а не розгляд за стилеві-ідейними ознаками» (V т., «Графіка 1921—1933 р.»)¹, «Занадто взагалі. Це — не закінчення розділу. Нема закінчення і переходу до революційних часів» (IV т., кн. 2, «Українське декоративно-ужиткове мистецтво. Розпис»), «Багато речень ніби з путівника по музеях» (IV т., «Різьблення»).

¹ Тут і далі наведені приклади з машинопису «Історії українського мистецтва» (т. 1—6), що зберігається в науковому архіві Головної Редакції УРЕ, м. Київ.

Зауваження до розділу «Станкова графіка» — це короткі, чіткі пропозиції, що містять *оцінку* матеріалу та *рекомендації* щодо його поліпшення. Наприклад, «нема переходу від теми робітничої до теми колгоспної», «нема переходу від тематики праці до тематики боротьби за мир». Редактор пропонує «почати з серії, а потім перейти до аналізу окремих естампів». Аналогічна порада міститься і в зауваженні до розділу «Живопис» (IV т.), де поряд з загальною оцінкою («речення історично поверхове») вказано на окремі моменти, які варто відзначити: «А боротьба, протидія, повстання?». Такі зауваження розкривають джерела авторської помилки. Зокрема, в розділі «Кераміка XVII—XVIII ст.» (IV т., кн. 2) вказано: «Можна скоротити, не згадуючи другорядних центрів виробництва. А то дуже одноманітно. Пишемо ж не історію керамічного виробництва, а історію мистецтва». Тут оцінка поєднується з пропозицією щодо вдосконалення, дається також обґрунтування, зумовлене цільовим призначенням видання. Аналогічні й такі вказівки: «Закінчення невдале — занадто загальне, не поєднане з темою — пафос» (VI т., «Плакат, сатиричний малюнок»); «І це закінчення розділу? Треба ліквідувати механічне з'єднання. Тоді і закінчення можна зробити як підсумок, як спробу синтезу». Оцінка (в другому випадку — емоційно виражена) поєднана з чіткою вказівкою, як саме ліквідувати недолік.

Однак такі вказівки з елементом оцінки трапляються рідше, ніж пропозиції конкретного характеру, наприклад, такі: «Хоча б дві фрази про промислову естетику» (VI т., «Вступ»); «Відомості про відкриття і називання перенести в кінець статті», («Америка», 25 (45/13)); «Подати відомості про перші букварі в світі. Подати ілюстрацію «Буквар» Федорова» («Буквар» 151(31/16)); «Згадати про співробітників-львівян» («Федоров Іван») та ін.

Зазначимо, що М. П. Бажан-редактор інколи обмежувався загальною оцінкою викладеного матеріалу (це траплялося тоді, коли він відхилив енциклопедичну статтю). Зокрема, в розділі «Архітектура Давньої Русі X—XII вв.» (I т.) вказано на недолік — «Це фрази без фактів». Лише оціночний характер носить і зауваження до вступної частини розділу «Архітектура» (V т.). Зазначаючи, що вона написана «якось уривчасто, без зв'язку з загальними соціальними процесами», М. П. Бажан не формулює пропозицій щодо того, як саме треба було б викласти. Такі оціночні зауваження також активізували автора, оскільки підкреслювали суттєві недоліки відібраного матеріалу.

Численні зауваження на полях рукопису — це *запитання до автора* (рідше — до редактора енциклопедичної статті), що *накреслюють програму вдосконалення* матеріалу. Тут нам хотілося б підкреслити два моменти.

По-перше, зауваження і пропозиції у формі запитання подано без загальної оцінки авторського матеріалу, без оцінюючого зауваження (це пояснюється, можливо, тим, що загальна оцінка позитивна і редактор, звертаючись до автора, не вважає за необхідне вказувати на неї). По-друге, така форма зауважень використана редактором тільки зі спеціальних питань, що становлять основу статті, а зауваження звучать категорично.

Найчастіше питання редактора стосуються удосконалення фактичного матеріалу статті, але вони задані тактовно, з повагою до точки зору спеціаліста-автора. Форма зауваження давала змогу автору в окремих випадках не враховувати його. Ось, наприклад, в статті «Біографія» (110/12)¹ М. П. Бажан запитує: «Чи не подати кілька прикладів біографій як жанру художньої літератури, зокрема української?», а в статті «Безбородько» (81/7) звертає увагу автора на необхідність уточнити, що це за «нащадок знаменитого дипломата?» — «Який нащадок? Внук, правнук?», пропонує «ясніше сказати про фундаторську роль Безбородька відносно ніжинського ліцею», оскільки вважає, що «без цього — який смисл всієї статті?»; звертається з запитанням до автора статті «Анти-Дюрінг» (29(60/24): «Коли вперше вийшла книга і як часто виходить українською мовою?». Переважають короткі конкретні запитання, адресовані автору: «Невже треба постійно про нездійснені проекти?» (У т., «Архітектура»), «А політична характеристика де?» (100/13 «Бідо Ж.), «А про погляди Буслаєва на українську мову і літературу?» (157(37/24) «Буслаєв Ф. І.»), «А про чеське походження? Про його участь у розгромі чеського повстання?» (166(46/19) «Валленштейн А.»).

Рідше запитання М. П. Бажана адресовані співробітникам Головної редакції, які відповідали за нові статистичні відомості, якісний відбір бібліографії: «Чи нема українських перекладів? Здається, навіть Тарас Франко переклав?» (25(49/25) «Анакреонт»); «Невже нема нових цифр? Взято 55 рік? Чи не можна написати в університет?» (92/15 «Берлінський університет»); «Які держави розташовані на Амазонській низовині? Уточнити розташування портів (морських, річкових)» (23(43/23) «Амазонська низовина»).

В окремих випадках, ставлячи питання автору, М. П. Бажан доказово пояснює, чому необхідне висвітлення саме такого матеріалу в статті, вступає в полеміку з автором. Так виникає *своєрідний діалог*, де чітко викладена позиція редактора, розкривається хід його думок. Наприклад, у статті «Ваза» (44/4) автору поставлене таке запитання: «Чи не треба про польських Ваз, зокрема, про їхню політику відносно України сказати ширше?», редактор вважає за необхідне обґрунтувати свою точку зору: «Ось, скажімо, — Владислав чи Ян Казимір. В історії Хмельниччини без цих імен не обійтись». Інший приклад — у IV т., розділі «Плакат, сатиричний малюнок», де автор окремо виділив агітплакати, М. П. Бажан уточнює: «Чи є якась різниця між тими плакатами, про які йшлося раніше, і тими, що виділені тут в окремий підрозділ? Можливо, позитивні риси — це не тому, що а г і т п л а к а т, а тому, що зросло значення тексту?».

Звертаючи увагу автора на недолік, формулюючи низку запитань, М. П. Бажан не вносив виправлень у текст, вважав необхідним, щоб автор сам виправив енциклопедичну статтю, осмисливши зауваження. Якщо М. П. Бажан вважав доповнення

¹ Тут і далі в дужках вказано номер енциклопедичної статті УРЕ, що зберігається в науковому архіві Головної Редакції УРЕ, м. Київ.

суттєвим, тоді тактовність редактора поєднувалася з принциповістю, навіть настирністю. Він повторював свою пропозицію автору статті декілька разів, але завжди у формі запитання. Приклади таких зауважень на полях статті «Українська Радянська енциклопедія», де неодноразово звертається увага автора: «Чому б не згадати про історію української енциклопедії?», «Не сказати детальніше про перші УРЕ?».

Зауваження, характер запитань до автора свідчать про глибoku ерудицію М. П. Бажана-редактора. У багатьох випадках він знав предмет не гірше за автора і, підказуючи своїми запитаннями йому факти, які доцільно було б викласти, завжди був при цьому тактовний, уникав безапеляційності. У статті «Вартбург» (174(54/5)) М. П. Бажан підказує: «А про перебування там Лютера? Доповнити»; в розділі «Архітектура 1917—1933 рр.» (V т.) пропонує там, де йдеться про пошуки нового у зовнішньому вигляді житлових будівель, додати: «Не згадати про досвід Корбюзьє?»; в розділі «Художній метал» (II т.) запитує: «Нема даних про художній метал, зброю, посуд східних земель України? Не лили гармат на Запоріжжі? Не виготовляли зброю?». У статті «Білий вірш» (102/13) редактор зауважує: «Чому тільки зустрічається в драмах Лесі Українки? Треба назвати конкретні твори Лесі Українки, Івана Франка, написані білим віршем. Треба сказати про різноманітність літературної основи білого вірша, про ямб для драми».

Крім зауважень, привертають увагу і *безпосередні вимоги* М. П. Бажана на полях рукопису щодо виправлення недоліків. Найчастіше вони стосуються політичних аспектів викладу, а тому категоричні. Наприклад, у вступі до VI т. М. П. Бажан вважає, що «треба поставити питання про роль партійного керівництва ширше. Не лише ці постанови (в тексті вказані постанови 1946 р. — *Н. Ч.*) мали значення», пропонує «показати художників у боротьбі з буржуазною ідеологією», наставляє: «Про варварства фашистів можна і треба сказати ширше. Які музеї були зруйновані і пограбовані? Хоча б головні назвати».

Важлива і вимога М. П. Бажана до «Вступного слова» (I т.), де ленінське вчення про культуру він пропонує «дати як загальні засади марксистсько-ленінського мистецтвознавства, а потім перейти до нашого видання», рекомендація до розділу «Українська графіка 1945—1967 рр.» (VI т.): «Насамперед про тенденції ствердження, позитивне, а потім вже про боротьбу проти впливів, адже не потрібно силу цих впливів перебільшувати».

Рідше категоричні вказівки стосуються спеціальних питань, але й в цих випадках їх мета — підвищити ідеологічну і політичну чіткість викладу. Наприклад, у статті «Блакитний В. М.» (114/8) вказано: «Доповнити. Дати відгуки на смерть Блакитного, з якої причини помер, про його антинаціоналістичні виступи в політиці і літературі», а в статті «Ван-Гог В.» (169(49/10)): «Доповнити. Сказати, що належить до імпресіоністів, але його творчість не втратила глибокого реалістичного спрямування і соціального звучання», у статті «Більшовицька фракція IV Державної

Думи» (109/21) запропоновано: «Дати про виступи Петровського Г. І. з українських питань».

Цікаві окремі *іронічні зауваження* редактора, адресовані авторам, що допустились явних фактичних неточностей. Тут також переважають питальні речення, однак вони не вимагають авторської відповіді. Зокрема, в розділі «Театрально-декоративне мистецтво» (VI т.) на думку про те, що «вивчаючи за першоджерелами життя минулих епох... художники з великою достовірністю і сценічною виразністю створили немало високохудожніх декорацій», М. П. Бажан іронічно зауважив: «Іч ти! Лише за першоджерелами?». У розділі «Мистецтво давніх східних слов'ян» (I т.) біля твердження автора про те, що «давніслов'янські зображення поганських богів були в основному дерев'яними. Дерево — прекрасний для обробки будівельний матеріал, але, на жаль, дуже нестійкий і погано зберігається в землі», редактор зазначив на полях: «Дуже тонке зауваження. Просто відкриття». «У розділі «Декоративно-прикладне мистецтво» (VI т.) поряд з реченням: «Виробництво значної кількості культових предметів і предметів особистого користування, прикрас і обладнання для інтер'єра приміщень, військового спорядження, засобів транспорту було зумовлене практичними та естетичними вимогами споживачів» — зауваження: «Що за відкриття!».

В окремих випадках на полях рукописів трапляються помітки, що свідчать про обурення редактора з приводу низької якості авторського матеріалу. Зокрема, в розділі «Театрально-декоративне мистецтво» (VI т.) ми зустріли: «Ну й опис декорацій! Це ж плагіат, та й то не з краших!», «Це (твердження автора про те, що оформлення вистави — класичний зразок. — Н. Ч.) нічим з цих жалюгідних спроб аналізу не доведено» та інші. Про те, як не задовольняє редактора помилковий відбір та використання фактів, свідчать рідкісні зауваження у формі окличних речень: «Ні слова про комнезани на Україні!» («Біднота селянська», 100/12); «Ні слова про них як про буржуазію чи передбуржуазію!» («Бюргери», 11/1). У статті «Бейдеман М. С.», де вказано, що Бейдеман М. С. (роки життя якого 1840—1887 рр.) відповідно до наказу Олександра I, що помер, як відомо у 1825 р., був ув'язнений в Алексєєвський рavelін Петропавловської фортеці, де, чекаючи вироку, просидів в одиночній камері 20 років, М. П. Бажан різкіший: «Якого Олександра? Що за дурниці?».

Головний редактор УРЕ у більшості випадків уникає емоційності. Єдиний приклад — помітки у розділі «Театрально-декоративне мистецтво» (VI т.), що в цілому був написаний на недостатньому теоретичному та мовно-стилістичному рівні (цей розділ при обговоренні викликав серйозні зауваження рецензентів, членів редколегії, Головного редактора та неодноразово повертався авторам на доробку). Тут поряд з реченням: «Наприклад, прагнучи емоційної піднесеності, В. Московченко наситив виставу «Молода гвардія» тривожною атмосферою боротьби» М. П. Бажан на полі написав: «Ох!».

Значне місце серед зауважень М. П. Бажана займають *оціночні* зауваження, що містять певний висновок, який редактор робить для себе і співробітників Головної Редакції УРЕ. Наприклад, після ознайомлення зі статтю «Америка» (25(45/13)) редактор зауважує: «Думаю, що стаття не може задовольнити. Дуже коротко й убого», своє враження про статтю «Аморалізм» (24(47/12)) висловлює так: «Дуже примітивно написано», а матеріал статті «Театрально-декоративне мистецтво» (VI т.) «досить слабкий навіть порівняно з іншими спробами мистецтвознавчого аналізу», які присутні в цьому томі.

Майже ніколи М. П. Бажан-редактор не використовував форму «мовчазного зауваження» — не ставив на полях знаків запитання чи оклику без пояснення. Лише в статті «Енциклопедія» поряд з твердженням автора, що друге видання енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона було припинене у 1917 р. (правильно — у 1916 р. — *Н. Ч.*), стоїть знак запитання, та в статті «Живопис» (II т.) твердження про «занадто індивідуалізований» почерк художника супроводжується знаком запитання без пояснень.

Зауваження Головного редактора УРЕ на полях рукописів свідчать про його високу принциповість, тактовність, увагу до думки автора. М. П. Бажан віддає перевагу діалогу «редактор—автор», часом іронічному, рідше — обуреному, але завжди зацікавленому, конкретному, аргументованому. Про це свідчить й той факт, що стиль його зауважень розмовний, вони наче своєрідна стенограма бесіди редактора з автором.

1. *Голубева О. Д.* М. Горький — издатель. М., 1968. 2. *Западов А. В.* От рукописи — к печатной странице. М., 1982. 3. *Зворыкин А. А. С. И. Вавилов* — редактор Большой Советской энциклопедии // Памяти Сергея Ивановича Вавилова. М., 1952. С. 116—137. 4. *Костенко В. С.* Його глибокі карби // Молодь України. 1984. 7 жовтня. 5. *Крупская Н. К. В. И. Ленин* — редактор и организатор партийной печати. М., 1956. 6. *Лазаревич Э. А. С. И. Вавилов как редактор и рецензент* // Лекции по теории и практике редактирования. 1956. Вып. 1. С. 93—127. 7. *Лазаревич Э. А.* Искусство популяризации науки. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1978. 8. *Ланда Е. В.* Мелодия книги: Александр Блок — редактор. М., 1982. 9. *Летов Б. Д. В. Г. Короленко* — редактор. Л., 1961. 10. *Летов Б. Д.* Традиции и новаторство в издательской деятельности С. Я. Маршак // Книга: Исследования и материалы. 1965. Вып. 18. С. 65—85. 11. *Ломанова (Оганова) Л. Н.* Александр Фадеев — редактор: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1976. 12. *Макарьев И.* Пометки А. М. Горького на книгах начинающих писателей. М., 1957. 13. *Маляренко Л. Л.* Иван Франко — редактор. Львів, 1970. 14. *Сикорский Н. М.* Теория и практика редактирования. М., 1980. 15. *Сикорский Н. М. Н. Н. Некрасов* — редактор // Некрасов в школе. М., 1960. С. 98—120. 16. *Шлюпер Е. В.* Постраничные замечания редактора // О редактировании книги. М., 1959. С. 247—265. 17. *Шмушкис Ю. Е.* Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики. М., 1975.

The paper analyses the page notes of the Ukrainian Soviet Encyclopaedia Editor — in — Chief Academician N. P. Bazhan in the first edition of USE and „The History of the Ukrainian arts”. Main page note varieties are given the peculiarities of the Famous Ukrainian poet's style as an editor is also investigated here.